

Laboncz Erika

Az agresszió kezelése a totálisan zárt börtönökben*

Bevezetés

Két év óta dolgozom a Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtönben pszichológusként. Munkám jelentős részét teszi ki a hosszútartamú szabadságvesztésüket töltő elítéltekkel való foglalkozás. Előadásomban azokról a tényezőkről és problémákról szeretnék beszélni, amelyek a legmarkánsabban érzékelhetők az elítéltek személyiségfejlődési folyamatában. Kitérek arra is, hogy milyen lehetőségeket használhatunk ki esetükben a hanyatlás és lépülés megelőzése, személyiségük szinten tartása érdekében.

Az agresszió

Az agresszió mint ösztön

A pszichoanalízis keretein belül Freud először azt az elgondolást alakította ki, mely szerint az agresszió az „örömv” szolgáloja. Az agressziót először az „öröm” elérése vagy a libidó kielégülésére irányuló törekvés során tapasztalt frusztrációra adott reakciónak tekintette. Később feladta az agresszió ezen felfogását, és kialakított egy kettős ösztönelméletet. Ebben az önfenntartás készítése mellett Freud egy másik ösztönt is feltételezett, egy a halálra és a szervetlen állapotba való visszatérésre irányuló tendenciát. Az utóbbi ösztönhöz kapcsolódó destruktív energiát az embernek távol kell tartania magától, a külvilágra kell irányítania azért, hogy az öndestrukciótól megóvja magát. Freud feltételezte, hogy az agresszív viselkedés eltereli a destruktív energiákat, és így csökkenti a feszültséget.

Az agresszió pszichoanalitikus ösztönelméletének nincs igazán hatása a jelenkori agresszió kutatásra. A pszichoanalízistől független, ám belőle kialakult nézőpontok azonban az empirikus agresszió kutatás központi fogalmaihoz vezettek.

Etológiai megközelítés

Az agresszió veleszületett viselkedési diszpozíció: növeli a túlélés és a sikeres felfenntartás esélyeit. A fajon belüli agresszió révén kialakul a szociális egységen belül egy hierarchia, mely a legjobb egyedeket helyezi a legmagasabb rangokba. Ez az etológiai megközelítés az agresszív viselkedés megjelenéséről azt feltételezi, hogy minden egyeden megtalálható egy viselkedés-specifikus energiapotenciál (azaz agresszió), amely automatikusan gyülemlik fel. Az agresszív viselkedés valószínűsége és intenzitása ennek a potenciálnak az aktuális nagyságától függ. Ha hosszabb ideig nincs „kiváltó inger”, akkor az agresszió oly mértékig összegyűlhet, hogy nyilvánvaló külső ingerek nélkül,

* A 15. Kriminálexpó büntetés-végrehajtási szekcióülésén 2006. november 28-án elhangzott előadás szövege.

spontán módon „kirobban”. Az agressziót mint ösztönt magyarázó elméletek szerint az emberi agresszió kiküszöbölhetetlen. Ennek a feltételezésnek számos példa ellentmond.

Frusztráció és agresszió

A frusztráció nem vált ki közvetlenül agressziót, hanem érzelmi feszültséget, arousal állapotot kelt az egyénben, nevezetesen dühöt. Az így felkeltett düh váltja ki az agresszív viselkedés belső készségét. De ez a viselkedés csak akkor fog megjelenni, ha a helyzetben agresszív jelentésű kulcsingerek vannak: azaz olyan jelzések, melyek a dühöt kiváltó feltételekkel, vagy egyszerűen magával a dühvel társultak.

Ez az elmélet nem válaszol meg olyan kérdéseket, mint például, hogy adott személy adott helyzetben miért mutatta az agresszióknak éppen azt a formáját, a nagy létszámú elképzelhető alternatíva helyett, vagy az adott személy hogyan sajátította el a rendelkezésre álló viselkedési alternatívák készletét, valamint az arra vonatkozó elképzeléseit, hogy melyik cselekedet lesz a legcélszerűbb.

Részletesebben a társas tanulási megközelítés foglalkozik azokkal a környezeti feltételekkel, amelyek az agresszív viselkedés elsajátításához és fenntartásához vezetnek.

Az agresszió mint tanult viselkedés

Az agresszív viselkedés, miként a legtöbb viselkedésforma, instrumentális és/vagy modellálás révén sajátítódik el. Tehát a környezeti jutalom-kontingenciák kontrollja alatt áll.

Az arousal szerepe az agresszív viselkedésben:

Agressziót kiváltó tényezők lehetnek például a provokáció, hőség, zaj stb. A *tömeges együttlét* az agresszív viselkedés mértékére egyaránt lehet növelő és csökkentő hatású. Ebből a szempontból az a legfontosabb, hogy a térbeli zsúfoltságot szubjektíve kellemesnek vagy kellemetlennek észlelik-e a személyek. Amikor a tömeg nehezíti azt, amit a személy tenni akar, akkor az a tömeget kellemetlennek észleli. A *hőség*: az ilyen körülmények között lévő emberek rosszul érzik magukat, semmi másra nem vágyanak, minthogy békén maradjanak.

A normák szerepe a csoportközi agresszióban és a kollektív erőszakban:

A viselkedés feltűnően szélsőséges formái nem csak azért valószínűbbek csoporthelyzetben vagy tömegben, mert az egyének elveszítik gátlásaikat, vagy kevésbé törődnek a normákkal, hanem azért is, mert a csoportban új normák keletkeznek, melyeket az adott sajátos helyzetben minden érdekelt elfogad, és magáénak vall.

A börtön

Magyarországon a legsúlyosabb ítélet, amely a törvényeket sértő viselkedés megbüntetéseként érheti az embert, a szabadságvesztés. A börtön a büntetést szolgálja, amit az állam az igazságszolgáltatási rendszeren keresztül biztosít, ezt a rendszert, pedig a bűnözésről és büntetőpolitikáról vallott nézetek és felfogások alakítják. Általában a börtönnek három funkciót tulajdonítanak (Boros, 2002):

1. Büntető funkció
2. Elrettentés
3. Korrekció

A hazai jogszabályok a reszocializálás elve köré szerveződnek, és elvileg lehetőséget adnak korszerű megoldások alkalmazására. A gyakorlatban – főként finanszírozási hiányosságok miatt – a hazai börtönök korszerűsítése sok nehézségbe ütközik, a személyzet létszámának és képzésének hatékony növelése is problémát jelent. Az elsősorban szabadságvesztés büntetésre orientált büntetőpolitika miatt az alternatív büntetések alkalmazása nem tekinthető számottevőnek, így az nem befolyásolja kellőképpen a szabadságvesztés-büntetésre ítélt magas arányát, az új börtönök létesítésére pedig csak enyhít a zsúfoltságon.

Erre a helyzetre a totális intézeti típus, az elítéltek vonatkozásában a megfosztások, az alacsony együttműködési motiváció, az elbizonytalanodás és személyiségromlás, a szabaddal utáni kilátástalanság a jellemzők. (Boros, 2002)

A börtön mint totális intézet

Goffman *Asylums* c. könyvében foglalkozott a totális intézetek/intézmények rendszerével, ahol az emberi élet három legfontosabb tevékenysége – munka, alvás és szabadidő – egy helyen, azonos társakkal, azonos autoritás alatt és azonos szabályok szerint történik (Boros, 2002). Ezek az intézetek/intézmények két tényező – az elkülönítés és a gondoskodás – mentén szerveződnek. Goffman öt típusukat különböztette meg.

1. Otthonok – pl. vakok intézete, árvaház, szegényház, melyeknél a gondoskodás dominál

2. Gyógyintézetek – pl. TBC-kórház, elmeorvosintézet, lepratelep

3. Büntető intézetek – pl. börtön, javítóintézet, koncentrációs tábor

4. Feladatorientált intézetek – pl. laktanya, hajó, bentlakásos tanfolyam, melyek feladatorientáltak

5. Vallásos célokat szolgáló intézetek – pl. kolostor, zárda.

A börtönnek – mint totális intézménynek – speciális hatása van. Deprivációt okoz: a szabályoknak való alárendelődés, a személyes tárgyak elvétele, a formaruha stb. miatt a fogvatartott az önmagáról és a másokról kialakult képét elveszti. A személyes szabadság erősen korlátozott, egyhangúág és unalom, parancsok és igazságtalanságérzet, frusztráció, szexuális depriváció, szorongás, aggodás a család és a barátok miatt a jellemzők.

Az informális hálózat

A totális intézetben a hivatalos (formális) szervezetet a felügyelet alá-főlérendeltségi viszonyban álló csoportja és az elítéltek hivatalosan szervezett csoportjai, illetve azoknak a vezetői alkotják.

A formális szervezet szabályai maguk a börtön szabályok. Ezzel párhuzamosan azonban létezik egy nem-hivatalos szervezet is, melyet „második börtönélet”-nek vagy informális hálózatnak is neveznek. (Boros, 2002) Az elítéltek informális szervezete a hivatalosan működő, szabályokban rögzített intézeti élet mögött létező, az ellenőrzés alól kibújó, öntörvényűen motivált attitűdök és interakciók összessége. Funkciója a kollektív védelem biztosítása a totális intézet dependens helyzetbe hozó, személyiségromboló hatásai ellen egy másodlagos (rejtett) szabadságot, az önbecsülést és az önállóságot viszonylagosan megőrző interakciós tér fenntartásával. Mindkét csoport hajlamos a másokra ellenséges

sztereotípiákban gondolni. A csoportok közötti szociális távolság befolyásolja a kommunikáció korlátait, a beszédmódot.

A börtönbeli szubkultúrák kialakulásának kétféle módja lehet – a deprivációs modell szerint vagy az import modell szerint.

A **deprivációs modell**: az elmélet lényege, hogy a zárt jellegű totális intézetekben a bentlakókat érő megfosztások következtében kialakul a kompenzálás szervezeti formája, az informális hálózat, amely a bentlakók sajátos törvényekkel és szerepstruktúrával rendelkező társas kapcsolatrendszere, és olyan szükségletek kielégítését is elvégzi, ami egyébként tilos. Sykes ötféle deprivációt írt le:

1. A legnyilvánvalóbb szenvedés a szabadság elvesztése. Kínzó élmény, hogy az elítélt azt érzi: a szabad emberek társadalma kitaszította. Ez súlyosan károsítja a rab önmeghatározását, és ezt nap, mint nap átéli. Ahhoz, hogy ezt lelkileg elviselje, módot kell találnia arra, hogy mellőzze azokat, akik őt mellőzik.

2. A kényelemtől való megfosztottság: az alapvető szükségletet ugyan a börtönben kielégítik – a fogvatartott nem éhez, nem fázik stb. –, de ez az életszínvonal a számára elégtelen, mivel úgy érzi, kudarcot vallott egy olyan világban, ahol az anyagi dolgok birtoklása az értékmérő.

3. Egy kizárólag férfiakból álló csoportban aggodalmak merülhetnek fel a férfiasságukat illetően. Látens homoszexuális tendenciák aktiválódhatnak, amiket csak erős büntudattal tudnak elhárítani.

4. Az erős, felülről irányított – állandó és mindenre kiterjedő – ellenőrzés és szabályozottság, vagyis az autonómia elvesztése nehezen viselhető el. Az előírások, parancsok viszont sok esetben értelmetlenek az elítéltek szemében.

5. Az egymással szembeni gyanakvás általános. A különböző megpróbáltatások, próbatételek miatt az elítéltek állandó feszültségben élnek. Nem érezhetik magukat biztonságban. Ez tartja mozgásban a foglyok társadalmát mint tevékenységrendszert, a társas interakciók által csökkenthetők a bebörtönzés elviselésének nehézségei.

Az **import modell**: a fogvatartottak által behozott társadalmi értékek és szokások börtönön belüli érvényesülését tekinti az informális hálózat kialakulási forrásának.

Az elítéltek informális szervezete a formális célkitűzésekkel ellentmondó, a börtön reszocializáló funkcióját akadályozó szervezetnek tekinthető, de ugyanakkor a benti élet alapvető irányításában részt vesz, és a formális szervezettel együtt biztosítja az intézet működőképességét.

A hosszútartamú szabadságvesztés pszichológiai összefüggéseivel kapcsolatos vizsgálatok

A börtönökben fogvatartott, hosszú időre ítélt bűnelkövetők speciális problémát jelentenek a börtönadminisztráció számára, melynek megoldására nagyrészt tudományos vizsgálatok eredményei nyújtanak segítséget. Nagyon sok hiedelem létezik a hosszú börtönbüntetés hatásával kapcsolatban, például az intelligencia leépülése, érzelmi elsivárosodás, elmagányosodás, súlyos depresszió, institucionalizálódás, motivációk eltűnése, agresszivitás, autoagresszió.

Vizsgálták azt is, hogy melyek azok a problémák, amelyek a leginkább foglalkoztatják a hosszabb büntetésüket töltő elítélteket, mitől szenvednek a legjobban, és mik

azok, amik a leginkább hidegen hagyják őket. Az eredmények azt mutatták, hogy a nagyobb gondot a külső személyekkel való kapcsolatok elvesztése okozza. Általában véve is a külső élethez kapcsolódó tevékenységek megvonásából eredő frusztráció okozta a legnagyobb problémát, kisebb gondot jentett a börtön belső élete, illetve az érzelmi stabilitás elvesztésétől való félelem, az önbizalom elvesztése vagy az öngyilkosság elkövetésének veszélye. Érzelmileg, fizikailag és intellektuálisan tehát ezek az emberek erősebbnek akartak látszani.

Richards (1978, idézi Boros 2002) ezt a „real man” attitűddel magyarázta, vagyis az igazi férfi képes megbirkózni a börtönélet nehézségeivel, és képes megőrizni lelki stabilitását. Richards szerint ez az attitűd jelezhet egyfajta szociális kívánatosság hatást, ami azt jelenti, hogy a férfiak elfojtják a problémáikat, eltúlozzák az alkalmazkodóképességüket, és arról győznek meg másokat és/vagy önmagukat, hogy ők igazi férfiak, akik túlélnek a börtönt.

A vizsgálati személyek nagy része arról számolt be, hogy önmaguk oldják meg a problémáikat, nem kérnek segítséget sem a rabtársaktól, sem a felügyeletről.

Ezek a kutatási eredmények nem bizonyították, hogy a hosszútartamú szabadságvesztés irreverzibilis változásokat okoz az elítéltek személyiségében. Az eredmények azt mutatják, hogy nincs intellektuális leépülés a hosszú szabadságvesztés folyamán, sőt a verbális intelligencia növekedése – amely a börtönben lehetővé tett iskolázatással és olvasási szokások kialakulásával magyarázható – kis mértékben meg is emelheti az IQ-t.

A személyiségvonások terén az introvertálódás és a hosztilitás [ellenséges beállítódás] befelé fordítása a viselkedés kontrolljának növekedését jelzi, figyelembe véve a longitudinális vizsgálat eredményét, mely szerint az ellenségesség csökkent és az érzelmi érettség javult.

Nagy problémát jelent a külső szociális kapcsolatok megszűnése. A külső kapcsolatok egyrészt a belső lelki egyensúlyt segítettek fenntartani, másrészt segítették a szabadulás utáni visszailleszkedést.

Pszichopáták a börtönben: a bűnözés mint logikus választás

A szubkultúra érték- és normarendszere megengedi az erőszak használatát. A szubkultúra erőszakos alapon épül fel, így legtöbbször verekedéssel határozzák meg valakinek a helyét a hierarchiában. A struktúra megszilárdulása után csökken az erőszak szintje, de bármikor megvan a lehetősége annak, hogy valakit megtámadnak valamilyen érték tárgya, vagy egyszerűen csak az informális státusza miatt, annak elnyerése céljából. A szubkultúrán belüli, megengedett erőszak nagy többségében nem kerül a felügyelet tudomására. Ami a leggyakrabban megzavarja a börtön nyugalalmát, az alulkontrollált, extrém agresszív viselkedésű fogvatartottak akciói társaik és a felügyelet ellen. Az ilyen „problémás” elítélt között sok a pszichopata, illetve a neurotikus személyiség. Az erősen szorongó személyek könnyen provokálhatók, hamar elveszítik a fejüket, és emiatt gyakrabban kerülnek bajba. Viszont a kinti életben nem jellemző rájuk az erőszak.

A pszichopáták világa külön előadást érdemelne, és az agresszió témakörénél sem hagyható ki, hiszen ha nem is minden pszichopata bűnöző, és nem minden bűnöző psi-

chopata, a börtönpopulációban a pszichopáták jól reprezentáltak, az általuk elkövetett bűncselekmények aránya pedig messze meghaladja a számarányukat. A börtönökben a női és férfi fogvatartottak átlagosan mintegy 20%-a pszichopata.

A pszichopátia és a bűnözés kapcsolatára irányuló kutatások azt találták, hogy a bűnelkövetés szempontjából a pszichopáták életük nagy részében jóval aktívabbak, mint a nem pszichopata bűnözők. A pszichopáták aktivitása 35-40 éves korig sokkal nagyobb volt, mint a normál bűnözőké, ezután viszont jelentősen csökkent az erőszakos cselekményeik száma.

Nagyobb valószínűséggel követnek el erőszakos bűncselekményeket, illetve széles körben és sokféle bűncselekményt követnek el, amiből az következik, hogy a börtönadaptáció és a bűnisméltés szempontjából a pszichopáták prognózisa nem jó. A gyakoribb bűnelkövetésnél is aggasztóbb, hogy a pszichopáták sokkal hajlamosabbak az erőszakra és az agresszióra, mint mások. A legtöbb börtönpopulációban nem szokatlan az erőszak, de a pszichopáták még ehhez képest is kitűnnek. Számukra az erőszak és a fenyegetőzés „használati tárgy”, amikor feldühítik, elutasítják, vagy frusztrálják őket, és szinte egyáltalán nem gondolkodnak el a következményeken.

A bűnelkövetői magatartás és az erőszak nem jósolható meg pontosan. Tanulmányok ugyanakkor kimutatták, hogy a pszichopáták esetében a visszaesési arány mintegy kétszerese a más bűnözők körében mért aránynak.

A börtön hatása a személyiségre

Egyes kutatások kimutatták, hogy az életfogytiglanra ítélték mintájában eltűnik a konformista és az alulkontrollált bűnelkövető típusa. Ez a jelenség kétféleképpen magyarázható. Az egyik magyarázat – amely csak az alulkontrollált magatartás visszaszorulására vonatkozik – szerint az életfogytiglanra ítéltéknek, akiknek minimum 15 évet le kell tölteniük a büntetésükből, egy túlélési tervet kell kidolgozniuk, hogy képesek legyenek átvészelni az előttük álló hosszú időintervallumot. A túlélés lényege a mindenáron való alkalmazkodás, a stressz-helyzetekkel való megbirkózás, a fizikai és pszichológiai stabilitás megőrzése.

A másik magyarázat az a szociálpszichológiai kényszer, amely nem egyszerűen a szubkultúra tagjainak a viselkedésszabályozása, hanem több annál. A hosszú együttléttel során kikényszerítik egymástól a kontrollált és egymás számára elviselhető viselkedésmódot. Ebben a speciális viszonyrendszerben nem tűrik el sem a felügyelethez való túlzott alkalmazkodást, sem pedig az alulkontrollált viselkedést, vagyis amikor valaki semmibe veszi a börtönélet formális és informális szabályait.

Amint az irodalom áttekintése során látható, a hosszútartamú szabadságvesztés folyamán nincs intellektuális leépülés, és maga a börtönbüntetés nem okoz mélyreható változásokat a személyiségben. *A Szegedi Fegyház és Börtönben 1993–94-ben végeztek el egy nagyszabású vizsgálatot Boros János vezetésével. A vizsgálatban személyiség- és IQ-tesztet (MMPI, Raven) vettek fel 38 hosszútartamú börtönbüntetésüket töltő elítélttel. Az eredeti terv szerint 5 év múlva került volna sor a vizsgálat megismétlésére, de ez végül nem valósult meg. 10 évvel később, 2003-ban ugyanazokkal a személyekkel meg-*

ismételtem a vizsgálatot. A cél az volt, hogy összehasonlítva a két mintát, átfogó képet kapjunk azokról a változásokról, amelyek a börtönben eltöltött hosszú évek során bekövetkezhetnek a fogvatartottak személyiségében, kognitív képességeiben. Kérdésként merült fel, hogy ha vannak változások, azok mennyire stabilak, beépültek-e a személyiségbe, vagy csak a börtönhöz való alkalmazkodást, a túlélést segítik, és a szabadulás után eltűnnek.

A 2003-as kutatás eredményeinek tárgyalása

A 2003-as kutatás is megerősítette, hogy az elítéltek személyiségében nem okoz negatív változásokat a hosszútartamú börtönbüntetés, inkább pozitív változáson mennek keresztül a börtönbüntetés hatására, egyfajta szocializációs folyamat zajlik le.

Meglepő, hogy a negatív tulajdonságok, attitűdök és készségek csökkentek, a pozitívak viszont erősödtek. Az első vizsgálat idején a depresszió, a szorongás, a neurotikus tünetképzés szintje viszonylag magas volt, de a második vizsgálatban kapott értékek ahhoz képest csökkentek.

A letartóztatástól a bírói ítéletig tartó időszak negatívan hat a bűnelkövetők önértékelésére, énképére, és ehhez még hozzájárul a szabadságvesztés folyamata. A kezdeti impulzivitás, alkalmazkodási zavar, ellenségesség, érzelmi éretlenség, függőség, szorongás, levertség azzal az állapottal magyarázható, amelybe az egyén a börtönbe kerülésekor kerül.

Ezek a tünetek igen gyakoriak a fogvatartottak egy részénél, főleg a bebörtönzés kezdetekor jelentkeznek, a belső feszültség levezetését jelentik. Kutatások sora bizonyította, hogy a börtönbüntetés kezdeti szakaszában jelentősen megnő a szorongás és a depresszió szintje, és alacsonyabbá válik az önértékelés (Boros, 2002).

A környezettől részvétet, segítőkészséget vár a személy. A környezet azonban nem lesz megértőbb, emiatt az elítélt túlhangsúlyozza, vagy túlkompenzálja a betegségét. A tünetek hosszabb időn keresztül csak ritkán maradnak fenn, a jelenség néhány hónap után megszűnik, tehát ezek a tünetek egy aktuális állapotot tükröznek. Fontos, hogy van-e a börtönben gyógyító-nevelő csoport, pszichológus, mert ha nincs, akkor a neurotikus tünetek száma nőhet. A tünetek azonban mindenfajta segítség nélkül meg is szűnhetnek. Ez is egyfajta coping [megküzdés].

Az Énerő, a Dominancia és a Tolerancia skálán magasabb pontszámot értek el az elítéltek a második vizsgálat során.

A szabadságvesztés állapotához való alkalmazkodás során először az énkép kerülhet veszélybe a státuszvesztés, a függő helyzetbe kerülés és a börtönléttel együtt járó megfosztottságok (ld. Sykes) miatt. Goffman (1961, idézi Boros 2002) ezt én-elhalásnak nevezi, ami ellen helyzeti visszavonulással lehet védekezni: ez nem „én” vagyok, ez csak ez a szerep, amely a szabadulással véget ér. Az elhárító mechanizmusok egyes fajtái is működésbe léphetnek, például a racionalizálás.

Az informális hálózat számos kompenzációs énerősítő lehetőséget nyújt, ilyenek például a vezető szerepek, az illegális örömforrások, a birtoklás szükségletének kielégítése. Az elítéltek viszonylag gyorsan elsajátítják az informális értékeket és normákat,

és ezáltal az elítélt integrálódik, beépül a szubkultúrába. Egyes vizsgálatok arról számolnak be, hogy viszonylag gyorsan normalizálódnak az elítéltek érzelmi problémái, és pozitívabb lesz az önértékelésük (Boros, 2002). Az elítélt a szubkultúra normái szerint próbál viselkedni, ezt a társai pozitívan értékelik. A pozitív visszajelzések beépülnek az énképbe, csökken a bizonytalanság és a szorongás. A pozitívabb énkép stabilizálja a személyiséget.

A 2003-as vizsgálat eredményei a fentiek igazolták: a dependencia hosszabb távon csökken, az elítéltek kerülnek a nyílt összetűzéseket, az ellentmondás-tűrésük is erősödik, csökkennek az alkalmazkodási zavarok. Kérdés, hogy ha az elítélt önként kooperál a börtön személyzettel, van-e esély arra, hogy az énképét erősítse, vagy a börtön törvényszerűen én-devalvációhoz vezet, és így reális célkitűzés csak a további romlás megelőzése lehet?

A lerombolódott énkép a szabaduláskor stigmaként akadályozza a sikeres rehabilitációt, és nagyfokú önállótlanossággal párosulva növeli a visszaesés lehetőségét. Ha az elítélt képes olyan copingot kivitelezni, amely megóvja őt az énkép összeomlásától, kisebb az esélye annak, hogy visszaeső lesz, bár a már említett informális hálózat negatív hatása az értékek, normák és attitűdök antiszociális irányú elmozdításával előre vehető a visszaesés.

Az elítélteknél a magas *énerő* tehát rugalmas viselkedéskontrollt biztosít, amely az eredményesebb alkalmazkodást teszi lehetővé a különböző társas- és stressz-helyzetekben. A vizsgálat eredménye azt jelzi, hogy az énerő növekedése bizonyos fajta védettséget nyújt a börtön személyiségkárosító hatásaival szemben.

A *dominancia* növekedését szintén az informális státusznak az elítéltegyakorolt hatásaként értelmeztem. Abból indultam ki, hogy az informális csoportok hierarchikus felépítésűek, és az egyén helyét a hierarchiában az erőszak határozza meg. Azok az elítéltek, akik erősebbek, magasabb státuszokba kerülnek, mint a gyengébb fogvatartottak. Az erőn kívül más tényezők is közrejátszanak az egyén pozíciójának kialakulásában a csoporton belül, például az intelligencia, a szociális ügyesség, a börtöntapasztalat, a börtönszocializáltság, az elkövetett bűncselekmény súlyossága stb. A megszilárdult struktúra, amelyben kialakultak a pozíciók, csökkenti az erőszak lehetőségét, és a hangsúly a csoport működésére tevődik át.

A szubkulturális értékrendben két fontos érték van, amely lehetővé teszi, és bizonyos esetekben megköveteli az erőszak alkalmazását. Az első érték a hatalom és a függetlenség, amely arra ösztönzi az elítélteket, hogy minél magasabb pozícióba jussanak a szubkultúrában, és ezáltal több hatalmat, nagyobb függetlenséget birtokoljanak. A magas státusz lehetővé teszi a deprivációk okozta kínok enyhítését, a kizsákmányolás révén a javakból való nagyobb részesedést, nagyobb kompetenciát, a társak irányítását, az énkép és az önértékelés erősödését. A másik érték a férfiaság, amely kevésbé ösztönöz ugyan erőszakra, mint a hatalom, de segít a börtönélet nehézségeinek elviselésében, férfias helytállást követel problémás helyzetekben, mások segítségére buzdít. Az erőszak használatát csak olyan esetekben írja elő, amikor a saját személyét vagy barátait éri támadás. A „real man” attitűdöt figyelembe véve elképzelhető, hogy itt is az al-

kalmazkodóképesség eltűzéséről és problémák/gyengeségek eltitkolásáról van szó. Ez is egyfajta védekezési mód a börtön személyiséget érintő hatásaival – a deprivációkkal, kiemelve a fenyegetettség és a bizonytalanság érzését (ld. Sykes) – szemben.

A *tolerancia* növekedését a felügyelet és az elítéltek között kialakuló egyensúlyi helyzettel magyaráztam. Egyrészt a hosszú együttlét kikényszeríti azt, hogy az elítéltek elvárják egymástól a kontrollált és az egymás számára elviselhető viselkedésmódokat. Ebben a speciális viszonyrendszerben – mint már említettem – nem tűrik el sem a konformizmust, a felügyelet elvárásaihoz való túlzott alkalmazkodást, sem az alulkontrollált viselkedést, amikor valaki semmibe veszi a börtönélet formális és informális szabályait. Másrészt a felügyelet nem akar behatolni a szubkultúra életébe, cserébe a fogvatartottak önként végrehajtják a napirendet, takarítanak, elmennek dolgozni, rendet tartanak stb. A személyzet nem követeli meg szó szerint a börtönszabályok végrehajtását, a kisebb vétségek felett szemet huny. Az elítéltek „cserébe” nem viselkednek tiszteletlenül, nem hozzák kellemetlen helyzetbe a személyzetet a felettesei előtt. Mindez egy rugalmas, alkalmazkodó hozzáállást kíván.

Mindkét fél ügyel arra, hogy ne sértsék meg ezt az egyensúlyi állapotot, mert ennek felborulását a sértett fél igyekszik megtorolni. Ha a rabok megsértik ezt az állapotot, a felügyelet szigorítja az ellenőrzést, korlátozzák a szubkultúra működését. A rabok között ellenállás szerveződik, feszült lesz a hangulat, bizonytalanság, fenyegetettség érzése alakul ki az elítéltek között. Ezért nem szeretik azokat, akik agresszív viselkedésükkel megsértik az egyensúlyt.

Veszélyes lehet azonban, ha a szubkultúrák nagyon megerősödnek, mert ez gyengítheti a börtön rehabilitációs hatékonyságát, és csökkentheti az elítéltek visszailleszkedését a társadalomba.

Mint már említettem: az Énerő, a Dominancia és a Tolerancia skálán magasabb pontszámot értek el az elítéltek a második vizsgálat során. Ezt a kijelentést árnyalja, hogy míg az énerő, a dominancia és a tolerancia az első vizsgálatban alacsony értéket mutatott, a 2003-as vizsgálatban a normálövezet alsó határán volt. A változás tehát nem értékelhető teljes mértékben pozitívnak.

Az elítéltek nem voltak extrovertáltak, az impulzivitás és a hosztilitás is csökkent az első vizsgálatához képest. A túlkontrollált agresszió és az acting-out ellenségesség-skála értékei nem változtak, mindkét vizsgálat esetén a normál övezetbe tartoztak. Ennek magyarázata az aktuális viselkedés szempontjából az lehet, hogy az elítéltek alkalmazkodásra vannak kényszerítve mind a társak, mind pedig a felügyelet részéről, de a börtönből kikerülve a korábbi megnyilvánulások ismét dominálhatnak a személy viselkedésében. Egyes skálák változatlan értékei az alapszemélyiségre utalhatnak, és úgy tűnik, magát a személyiséget nem befolyásolja a börtönbüntetés.

Az agresszív, impulzív viselkedés csökkenése a börtönszocializációval és különböző alkalmazkodási/túlélő technikával magyarázható. Ezek a technikák viszont nem fejlődnek a börtönbüntetés ideje alatt. Az elítéltek a kinti életben tanult coping technikákat alkalmazzák a börtönben is. Legyenek bármilyenek a technikák, tény, hogy eredményes adaptációt biztosítanak. Az elítéltek célja, hogy túléljék a börtön, és megtalálják

azokat a módszereket, amelyek lehetővé teszik, hogy megvédjék magukat a börtönélet hatásaitól.

Az eredményeket nézve valószínűnek tartom, hogy a börtönben kialakult viselkedésminták csak addig tartanak, amíg a viselkedés kényszere fennáll. A szabadulás után pedig azok a viselkedésminták aktivizálódnak újra, amelyek a szabadságvesztés alatt nem érvényesülhettek. A bűnisméltés tehát nem zárható ki.

Más vizsgálatokhoz hasonlóan itt is megfigyelhető volt a dominanciára törekvő és az ellenségesség csökkenése, amely a viselkedéskontroll erősödését jelzi. Ez pozitív folyamatot jelent, amely a viselkedés szabályozását hatékonyabbá teszi. Ezáltal a fogvatartottak betartják a szabályokat, nő az önkontroll, kerülnek a nyílt konfliktusok és nő az érzelmi érettség. Az erősödő dominancia, énerő és tolerancia azt mutatják, hogy az elítéltek érzelmi és viselkedési szinten egyaránt beépítették a személyiségbe a börtön-szabályokat. Kérdés azonban, hogy ez a merev kontroll akkor is hatékonyan szabályozza majd a viselkedést, ha a vizsgálati személyek visszakerülnek a kevésbé formális, szabályozott társadalomba.

Összefoglalva elmondható, hogy a hosszútartamú szabadságvesztés fokozza a viselkedéskontrollt, elősegíti az elítéltek alkalmazkodását, és csökkenti a szélsőséges viselkedésmódok megjelenésének esélyeit. Ugyanakkor nehéz volna azt állítani, hogy a bebörtönzésnek nincs negatív hatása, mivel a szabadságvesztés kezdeti szakaszában szorongás, depresszió, alacsonyabb önértékelés mutatható ki a fogvatartottaknál, és a pszichopátia magas szintje sem biztató a visszaesés lehetőségének kérdésében.

A pszichopáták kezelésének nehézségei

A dolgozat III. 2. alfejezetében már ismertettük a pszichopata bűnelkövetők viselkedésének jellegzetességeit. Kezelésükkel kapcsolatosan elmondható, hogy – alig néhány kivételtől eltekintve – a pszichoterápia hagyományos formáiról bebizonyosodott, hogy hatástalanok a pszichopáták kezelésében. A biológiai terápiák, például a különböző gyógyszerek alkalmazása sem járt több sikerrel.

Fontos azonban, hogy tovább keressük a módszereket, amelyekkel mérsékelhetjük azt a hatást, amelyet a bűnelkövető pszichopáták a társadalomra gyakorolnak. A fő nehézség a kezelésükben az, hogy a pszichopáták nem érzik úgy, hogy pszichológiai és érzelmi problémáik vannak, és nem látják semmi okát, hogy változtassanak a magatartásukon.

Néhány ok, amely miatt a terápiák hatástalanok:

- Gondolataik és tetteik olyan sziklaszilárd személyiségstruktúrának a kiterjesztései, ami rendkívül ellenálló a külső befolyással szemben.
- Másoktól eltérően a pszichopáták nem keresnek maguktól segítséget.
- A terápia során rendszerint csak színlelik a bevonódást. Képtelenek az érzelmi intimitásra és az elmélyült belső munkára.
- A legtöbb terápiás programból a pszichopáták legfeljebb új kifogásokra és racionális tapasztalatokra tesznek szert, többet tudnak meg az emberi sebezhetőségről. Megtanulják, hogy milyen jobb és új módszerekkel manipulálhatnak másokat.

Szinte nincs egyetlen program sem, amely kifejezetten a pszichopátákra irányulna. Kezelésüknél abból lehetne kiindulni, hogy a legtöbb büntetés-végrehajtási program alapfelvetése – az, hogy a bűnelkövetők valamilyen módon rossz útra tértek, és mindössze arra van szükség, hogy reszocializáljuk őket – a pszichopáták vonatkozásában téves. Így az empátia és a lelkiismeret fejlesztése helyett arra kellene törekedni, hogy megmutassuk nekik: jelenlegi attitűdjük és magatartásuk nem szolgálja az érdekeiket, és a magatartásukért egyedül kell vállalniuk a felelőséget. Ezzel együtt megmutatni nekik, hogy miként használják az erősségeiket és a képességeiket szükségleteik kielégítésére úgy, hogy azt a társadalom tolerálni tudja.

Az agressziókezelés módjai

A totális intézményekben jelen lévő agresszióval több szinten kell foglalkozni. Nem lehet csupán a pszichológus feladata, hogy az ún. problémás egyéneket kiszűrje, és megpróbálja őket – megfelelő, hatékony módszerekkel – átváltoztatni alkalmazkodó, problémamentes elítéltté.

A büntetés, a börtön a fogvatartott számára – mint esemény – befolyásolhatatlan, hiszen jórészt nem ő dönt abban, hogy mi történik vele. Az elítélt számára a börtön kívül esik a mindennapi tapasztalatai körén, mert nem lehet az itt végbemenő eseményekre felkészülni.

Emellett a börtönbe került emberek stressz-tényezőkkel való megküzdési képessége, konfliktuskezelési stratégiája nem elég hatékony, hiszen maga a bűnözés ezen stratégiáknak társadalmi szempontból egyébként is elfogadhatatlan módját képviseli. A stresszre adott reakciók széles skáláját tapasztalhatjuk a börtönben, különösen a hosszú szabadságvesztésüket töltő elítéltek körében. Gyakran vannak ideges panaszaik, hangulati nyomottságuk, alvászavarai stb., amelyek az előzetes letartóztatásban, a börtönben – alacsony frusztrációs toleranciájuk miatt – kifejezetté válhatnak. Gyakoriak a rövid pszichiátriai kezelések, amelyek néha szubjektív panaszaik, gyakrabban agresszív viselkedésmódjaik miatt válnak szükségessé.

A leggyakoribb **pszichés reakciók** a következők:

- Igen magas szorongásszint
- Agresszív megnyilvánulások
- Depresszió, fásultság
- Kognitív károsodások

Fiziológiai reakciók:

- „Üss vagy fuss!” reakció
- Pszichoszomatikus reakciók: Az agresszív készletést kiváltó élethelyzet agresszív impulzus formájában – megfelelő fantáziaképeket, érzelmeket és indulatokat kiváltva – fiziológiai/biológiai mechanizmusokon át jut a végkifejletig, és okoz (az agresszió levezetése révén) megkönnyebbülést. Ha viszont zavart szenved ez a folyamat, az agresszió invertálódik, a saját személyiség ellen fordul, vagy egyéb megnyilvánulási formát talál.

Ezek mellett természetesen egyéni jelleget is ölhetnek a reakciók a pozitív irányú feldolgozás és az önmaga ellen irányuló agresszív cselekedetek szélsőségei közötti skálán. Van, aki elfogadja, ha kihasználják, van, aki produktív tevékenységet választ.

Ha a szakember szemével vesszük észre ezeket, akkor a személyiség szinten tartása érdekében ki- és felhasználni tudjuk ezeket a jelzéseket a nevelési folyamatban.

A stressz-kezelésben kiemelt szerepe van a mentálhigiénének, ami a pszichés egészség megőrzését, a patológiás elváltozások megelőzését jelenti. A hangsúly a folyamat során a prevención van. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a hosszú szabadságvesztésüket töltő elítéltek esetében próbáljuk meggátolni a személyiség leépülését.

Szem előtt kell tartanunk azonban, hogy a fogvatartottak mentális állapota szorosan összefügg a fogvatartottakkal közvetlenül foglalkozó személyi állomány (a továbbiakban: személyi állomány) mentális egészségével, és fordítva. Az ember viszonylatok pszichodinamikájában nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy a szigorú szabályokkal, rendeletekkel és törvényekkel „leszabályozott” formális emberi viszonyokba nem szűrődik bele az individuum, az egyes személyiség a maga működésmódjával, értékeivel és torzulásaival egyaránt. Vagyis, ha a személyi állomány mentálhigiénéje kielégítő, ez hat a fogvatartottak mentálhigiénéjére, és viszont. Az elítéltek mentális állapota is hat – sajnos nemegyszer súlyos, személyiségkárosító módon – a személyi állományra. Ezt a kölcsönhatást kellene okosan felhasználni. A megelőző munkát tehát két irányból lehet elképzelni.

A személyi állomány mentális egészségének megőrzése

A személyi állomány mentális egészségének megőrzése kiemelt feladat lenne, aminek megvalósításához megfelelő anyagi, tárgyi és személyi feltételeket kellene biztosítani. Például: önismeret-fejlesztés tréningek keretében, a pszichológiai–pedagógia kultúra színvonalának emelése előadások során, esetmegbeszélő foglalkozások, kommunikációs és konfliktuskezelő tréningek szervezése, életvezetési problémákkal kapcsolatos egyéni tanácsadások formájában.

A fogvatartottak mentális egészségének megőrzése

A fogvatartottakkal kapcsolatos prevenciós tevékenységek köre is széles skálát mutat. Fontos, hogy az elítéltek rendelkezzen a börtönélettel kapcsolatos minden olyan információval, ami a biztonsági szempontokat nem sérti. Azaz számára a börtönbüntetés – mint esemény – bejósolható legyen a megengedhető fokig. Ugyanígy jelentős az is, hogy – az előbb említett korlátok között – legyen a börtönélet befolyásolhatóbb az egyén számára: vagyis legyenek a fogvatartott életében olyan rendszeres események, melyek alakulásával kapcsolatosan elmondhatják a véleményüket, ezáltal lehetőséget kapnak életük bizonyos történéseit kontrollálni. Ezzel az állandóan érzékelhető kontrollért való harcok egy része is megelőzhető, vagyis csökkenthető a konfliktusok száma.

Fontos a munkáltatás, illetve a különböző foglalkoztatási lehetőségek rendszeres kihasználása. A megfelelő, ún. coping-mechanizmusok megtanítása elképzelhető egyéni

tanácsadással, csoportos felvilágosító munkával, konfliktuskezelő, esetmegbeszélő, kommunikációs tréningekkel.

A folyamat nélkülözhetetlen tényezője az egységes hatásrendszer, vagyis a fogvatartottakkal közvetlenül foglalkozó tiszthelyettesi állomány, a nevelők, a pszichológusok és – amennyire lehet – az elítéltek szervezett együttműködése.

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf** (1997): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest
- Banister, P. A. et al.** (1973): *Psychological correlates of long-term imprisonment. I. Cognitive variables*. British Journal of Criminology, Vol. 13.
- Bolton, N. et al.** (1976) *Psychological correlates of long-term imprisonment. IV. A longitudinal analysis*. British Journal of Criminology, Vol. 16.
- Boros János, Csetneky László** (2002): *Börtönpszichológia. 2. átdolg. kiad.* Rejtjel Kiadó, Budapest
- Döme László** (2000): *Személyiségzavarok*. Filum, Budapest
- Flanagan, T. J.** (1980): *The pains of long-term imprisonment. A comparison of British and American perspectives*. British Journal of Criminology, Vol. 20.
- Garami Lajos** (1999): *Élő halottak? A tényleges életfogytiglani szabadságvesztés végrehajtásának fő problémái*. Börtönügyi Szemle, 2.
- Hare, Robert D.** (2004): *Kímélet nélkül*. Háttér Kiadó, Budapest
- Heskin, K. J. et al** (1973): *Psychological correlates of long-term imprisonment. II. Personality variables*. British Journal of Criminology, Vol. 13.
- Hewstone, M. et al** (1999): *Szociálpszichológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Kulcsár Zsuzsa** (1986): *Pszichopátia*. ELTE, Budapest
- Popper Péter** (1970): *A kriminális személyiségzavar kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szakács Ferenc** (1988): *Patopszichológiai Vademecum*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Vígh József** (1991): *Kriminológiai alapismeretek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Vígh József szerk.** (1973): *Erőszakos bűncselekmények és elkövetőik*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest